

Granasztói György

A kora újkori város területe mint közösségi cselekedet: Nagyszombat példája

Az elmúlt években megnőtt és a korábbiakhoz képest módosult is a történelmi érdeklődés a térbeliség problémái iránt, különösképpen a várostörténetben.¹ Ennek már a hazai szakirodalomban is tapasztalhatóak a jelei.² A városi tér egyszerre jelenik meg filozófiai problémaként, társadalomtörténeti, illetve kulturális, antropológiai jelenségként hol a maga fizikai, hol mentális valóságában³ és történetelméleti eszme-futtatások tárgyaként is felbukkan.

Ezek tanulságait összegezve eléink rajzolódik az újabb történelmi értelmezések jellegzetes városi tere. Fizikai mivoltában ezt a teret magántulajdonban lévő vagy köztéri rendeltetésű épületek, háztömbök, utcák, beépítetlen térségek alkották. A történelmi várost az esetek túlnyomó részében falak vették körül, a fizikai, jogi és szimbolikus értelemben körülhatárolt tér pedig a lehetőségek és a korlátozások színterét jelentette a családi, a társadalmi, a gazdasági és a kulturális életben. Az idelátogató, különböző állású, származású idegenek számára a város egyszerre volt csábító és taszító, amit fokozott a különleges hatást keltő magán- és középületek látványa. A lakosság vagy az uralkodó hatalom felvonulásai, az elitek egyéb reprezentációi, a különböző vásárok és piacok nyüzsgése a városi térben még tovább növelte annak a sűrű életnek a benyomását, ami a szűk helyen tömörülő lakosság életeleme lett. A városlakók mellett, hogy családi és rokoni kapcsolatok hálójában éltek, tagolt társadalmi hálózatokat alkottak vagyoni különbségek, foglalkozás, vallás, származás és egyéb kötődések szerint. A városi tér így válik a kutatásban és a gondolkodásban egyszerre fizikai, társadalmi és kulturális térré, így kapcsolódnak össze a mentális és szimbolikus terek, a metaforikus nyelvi reprezentáció, az identitás különféle terei stb.

Korábbi tanulmányaink megmutatták, hogy az a tér, amelyet Nagyszombat középkori eredetű falai határoltak, sajátos társadalmi gyakorlat területe volt a 16–18. században.⁴ Természetesen ez minden hasonló társadalmi térhasználat-

¹ Például Arnade-Howell-Simons 2002; illetve a 2008-ban, Lyonban rendezett 9. Nemzetközi Várostörténelmi Konferencia 6. szekciója *Urban Society as a Producer and a Product of Space. Historians of the City and Henri Lefebvre after 35 years* címmel. Lásd www.eauh.eu (utolsó letöltés: 2014. október 15.)

² Á. Varga (főszerk.) 2009.

³ „Közelebb jutunk a dolog lényegéhez, ha egyszer tüzetesen szemügyre vesszük a legkülönbözőbb városnarratívákat, melyek a város eltérő olvasataiba engednek számunkra bepillantást; az egyes »városszövegek« elemzése ugyanis feltárja azokat a perceptuális és ideológiai kategóriákat, melyek közvetlenül hatnak a térhasználat és a térképzés sokrétű napi gyakorlatára.” Gyáni 2007: 6.

⁴ Granasztói 2003, 2004, 2008.

ról elmondható, de a várostörténeti érdeklődés még akkor is sajátos korlátokba ütközik, ha a forrásadottságok ebből a szempontból hasonlóan szerencsések, mint Nagyszombat esetében. Ez indokolhatja, hogy saját kutatásunk, ideértve a korábbi, Kassára vonatkozót is, nem lett az új, most jellemzett érdeklődés előfutára.⁵ Ez itt nem a *captatio benevolentiae* pillanata. Említett tanulmányaink nehezen illeszthetők valamelyik új áramlatba. Problémafelvetéseiket tekintve inkább peremhelyzetűnek minősíthetők a városi térrel kapcsolatos, mozgósító erejű diskurzusokhoz képest.

Mindemellett Nagyszombat részletes adójegyzékei, amelyek közül összesen ötöt használtunk korábban, különleges lehetőségeket kínálnak a társadalom térfoglalási törekvéseinek megismeréséhez. A források olyan adatgyűjtéshez hasonlítanak, amelynek készítői házról házra haladva számos kérdést tettek fel, hiszen így írták le az adófizetők közösségét. Ráadásul kérdéseiket az egyes években lényegében meg is ismételték. Minthogy teljességre törekedtek, az efféle jegyzékeket mai gondolkodásunk szerint a városi közösség által kifejlesztett eszköznek lehet tekinteni, amely időről időre felvételeket készített a városról. Persze maguk a készítők aligha voltak ezzel tisztában.

A mozaik kockái a házak, elhelyezkedésük rajzolata pedig jellemző arra, ahogy az emberek elfoglalták a város területét. Ez mindenképpen különleges adottság a társadalomtörténész számára. Meg kell jegyezni, hogy nagyon sok európai városban született hasonló, azaz a terület házankénti bejárásával adóztatás céljára készült leírás. Tény, hogy a várostörténeti kutatásokban, itthon és külföldön is, az adójegyzékek régóta kitüntetett forrásai voltak a gazdaság és népesedés folyamata iránti érdeklődésnek.⁶

Különös azonban, hogy a történeti kutatás alig foglalkozott eddig azzal, hogy az adójegyzékek tükröznek-e valamit a térhasználat társadalmi gyakorlatával kapcsolatban. Túl könnyű magyarázatnak látszik, hogy a várostörténészek statisztikai érdeklődésének hőskorában a jegyzékek adatai a maguk egzaktágában látszóttak jelentősnek. Akkoriban valóban úgy tekintettek rájuk, hogy kellő heurisztikai elemzés után a valóság számszerű leképezését hasonlóképpen teszik lehetővé, mint a korabeli természettudományos mérések. A klasszikus, statisztikára épülő várostörténeti tanulmányok naiv kvantifikációs törekvések alkotásai.⁷ Régészeti, műemlékvédelmi vagy építészettörténeti tanulmányokban viszont, különösképpen az utóbbi évtizedekben, már erőteljesebben jelent meg az az érdeklődés, amelyet topográfiaiként vagy morfológiaiként lehet jellemezni. A tárgyak pontos elhelyezése a térképen a leíró jellegű kutatások, feltárások nélkülözhetetlen feltevése, ám nem vezet el általában a társadalmi folyamatok térbeliségének antropológiai igényű elemzéséhez. Hasonló a helyzet az építés- és építészettörténeti,

⁵ Granasztói 2012.

⁶ Az adójegyzékek forrásértékéről: Granasztói 2012: 33–35.

⁷ A klasszikus összefoglalás a várostörténetben használatos adójegyzékek természetéről: Mols 1954–1956.

sőt bizonyos történelmi megközelítésekkel is. A morfológiai érdeklődés lényegét tekintve különbözik a szociológiai inspirációjú társadalomtörténetitől.⁸

Így szembesülünk tehát azzal a problémával, hogy a történeiszeket nem különösebben érdekelték a terület kisajátításának azok a módjai, amelyeket a közép-kori és kora újkori városi adójegyzékek tükröznek. A térhasználat társadalmi gyakorlata iránti mérsékelt érdeklődés a jelenkori társadalom-felfogás sajátos következménye. Márpedig éppen ebben játszik döntő szerepet, hogyan gondoltak korábban a várostörténeiszek a társadalomról, különösképpen annak térhasználatáról. Most, itt és a továbbiakban abból indulunk ki, hogy a hely, ahol az adójegyzék cselekménye játszódik, egy sajátos eszközökkel jellemzett, lényegében a város polgárközösségének szemléletmódja szerint megkonstruált terület. A kinyert adatok tükrében a forrás ebből ad vissza valamit.

A klasszikus várostörténetet azonban, mint látjuk, ez a szempont alig érdekelte. A kritikai megjegyzés lényegét tehát úgy fogalmazhatjuk meg: a várostörténet hagyományában nem magától értetődő, hogy az ember mint társadalmi lény tevékenysége kölcsönhatásban van az általa használt hellyel és területtel.⁹ Ennek a nem-értésnek is van persze hagyománya. A hagyomány része az az igény, hogy a várost a térben valamilyen fogalmi egység jegyében lehessen elképzelni. A terület passzív tényező, mert emiatt a város mint fogalmi egység kellékeként jelenik meg. Ebben a hagyományos felfogásban a terület olyan topográfiai szempont, amely a gazdasági-társadalmi-politikai folyamatokhoz kötődik. Más szóval a hagyományos felfogás szerint a társadalmi folyamatok tere afféle foglalat, konténer, medence, amelyben ezek zajlanak, így a folyamatok térbelisége ebben a passzív bekeretezettségben fejeződik ki. A térkép szerepe az lenne tehát, hogy a lehető legpontosabban mutassa meg, hol vannak a szóba került helyek. Például azok, amelyeket a városiak kiválasztottak maguknak valamilyen tevékenység számára.

Az alább következő fejtegetések más ösvényen haladnak. A kiindulópont a következő: a szemléletbeli különbséget úgy lehet érzékeltetni, ha azt állítjuk, hogy nemcsak az ember választja a helyét, hanem a hely is választja az emberét.

A társadalmi térhasználat iránti sajátos statisztikai-kartográfiai érdeklődés, mint például az, amely a nagyszombati forrásokra alapozott, egy nem magától értetődő elméleti megfontolásból indul ki. Azt tételezi fel, hogy a folyamatok megértéséhez azért nélkülözhetetlen annak a területnek az elemzése, amelyen ezek végbemennek, mert kölcsönhatásban vannak. A terület ebben a felfogásban gyakorlat, amely jellemzője és alakítója is a társadalmi folyamatoknak.

Amikor a város területét emberi tevékenység eredményének tekintjük, akkor ezt a területet olyan folyamatként fogjuk fel tehát, amely sokoldalú, ellentmondásos kölcsönhatások következménye. Kulturális gyakorlatok helyi, területi jel-

⁸ Lásd például a *Morphologie urbaine* című kötetet: Merlin (ed.) 1988. A történelmi problematika ebben a megközelítésben mellékes, a telek formai változékonysága kerül előtérbe, annak vizsgálata tehát cél lesz eszköz helyett. Példa erre a kötetben az erdélyi Medgyest bemutató tanulmány: Tanase 1988: 181–197.

⁹ Granasztói 2009.

legzetességeiként a társadalmi kapcsolatok olyan dinamikáját képzeljük magunk elé a városban, amely a terület változtathatóságát és sokféleségét foglalja magában. Ebben a mindig saját helyéhez kötött emberi együttlétben egyenlőtlenségek vannak, egymástól különböző és egymásnak ellent is mondó változások mennek végbe, amelyek saját terekben zajlanak. Így a város területének elemzése nemcsak látlelet, leírás, hanem összefüggések olyan elemzése is, amelyben a területiség meghatározó szerepet játszik.

Az eddigiekből következik, hogy az ember és az általa elfoglalt és használt terület kölcsönhatásainak történeti elemzése csak abból indulhat ki, amit a források tartalmaznak.¹⁰ A rendelkezésre álló források jellege tehát meghatározó, amikor a területet a rajta zajló emberi tevékenységek következményének és azokkal szoros kölcsönhatásban lévőnek igyekszünk tekinteni, ezért kell azt állítani, hogy a város területe az adott időpontban a felhasznált források tükrében létezik a történeti kutatás számára.

Mint hogy maguk a források természetesen saját koruk alkotásai, nyilvánvaló, hogy ez a felfogás a vizsgált korszak nagy premisszáihoz is igazodik. Így nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy a premodern társadalmakban a helyhez kötöttségnek mások a megnyilvánulásai, mint napjainkban. A közlekedés és az adatnyerés, adatforgalmazás módjai például alapvetően megváltoztak. Ez a körülmény döntő, amikor a vizsgálat alapjai az adójegyzékek, hiszen készítői gyalog járták be a területüket a helyszíni adatgyűjtés céljából. Egyebek között azért is, mert a mai szemlélet nyelvén kifejezve a nagyszombati polgárság kora újkori adóztatása a területet a tőke, a munka, a gazdasági szerkezet változásai, továbbá társadalmi kapcsolatok és konfliktusok nyilvánvaló vagy rejtett következményeinek tekinti.

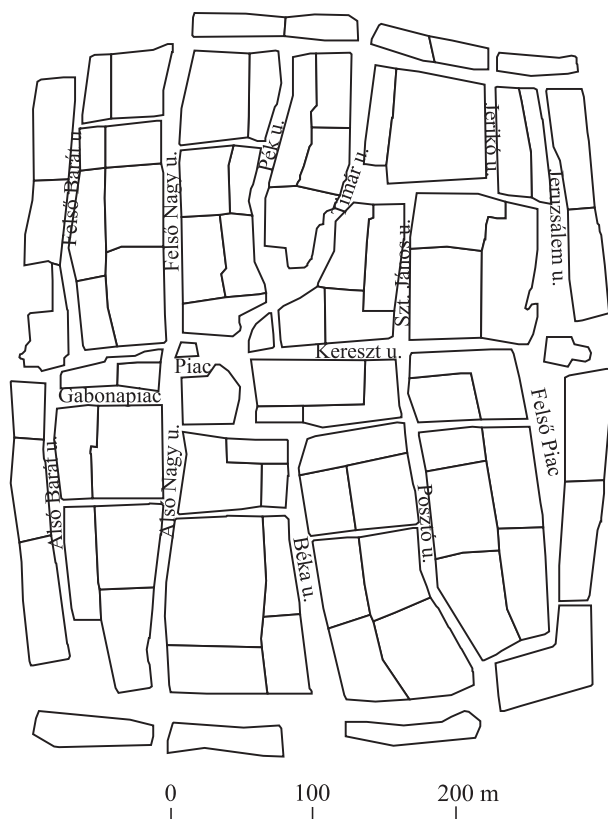
Nagyszombatnak az adójegyzékekből kirajzolódó története azért sajátos, mert egyrészt a társadalom által kialakított és használt terület változásai kerülnek a középpontjába, másrészt azért, mert ehhez a források által képviselt eszköz kínálja a megoldást. Maga az eszköz a városi polgárság közösségfelfogását jeleníti meg. A tér kisajátításának jellegzetes gyakorlata a polgárság közösségére jellemző, ezért a terület használatának ebből a történetből kibontakozó módja általános következtetések levonását teszi lehetővé a középkor végi, kora újkori városról. Az elméleti keretek az európai városi közösségek kibontakozásának folyamatába illeszkedve rajzolhatóak meg, Nagyszombat város társadalmi terének elemzése és az ebből adódó általánosítások tehát azokhoz is kapcsolódnak.

Indokolt utalni erre a körülményre azért is, mert a 16–18. századi nagyszombati adójegyzékek széles körben használatos, közismert többváltozós statisztikai és kartográfiai eljárásokkal kerülnek elemzésre.¹¹ Ezek az eljárások természetesen más igényekkel, másfajta elemzések eszközeiként is használhatóak,

¹⁰ Filozófiai értelemben a tér kanti, továbbá karteziánus felfogása mellett lehetséges egy harmadik, társadalmi felfogás is, amelynek elméletei Leibnizig és Durkheimig nyúlnak vissza. Nyilvánvaló, hogy a két első megközelítés nem képezheti fejtegetéseink tárgyát.

¹¹ Az eljárások segítségével kapott eredményeket és következtetéseket külön tanulmányban fejtjük ki, de jó néhányat már korábban publikáltunk: Granasztói 2004, 2008.

1.a. ábra

Nagyszombati utcanevek a kora újkorban (Granasztói 2004: 16.)

nem is történeti kutatások céljaira fejlesztették ki őket. Még rövid idő választ el attól az időszaktól, amikor a történetírásban a komplex kvantitatív eszközök használata valamilyen, a természettudományokéra jellemző és azok objektivitásához közelítő eredmények vágyát és illúzióját keltette. Esetünkben például nagy lehetett volna a kísértés, hogy a számok nyelvén megragadható valóságot általánosabb rendbe illeszkedő szociológiai struktúra lenyomataként kezeljük. Elvben erre csábíthatna, hogy a felhasznált programcsomagok jellegükben különböző információk alapján hasonló rendbe tudják foglalni a leírásokat. Emlékeztetni kell azonban arra, hogy adójegyzékeink maguk egy meglehetősen bonyolult polgártársadalom alkotásai, sajátos történeti értékű lenyomatok, amelyek ebből adódóan a mai szociológia, népesedéstudomány vagy gazdaságtan kívánalmaihoz képest korlátozottan, hiányosan, egyoldalúan és torz módon mutatják mindazt, ami a saját területükön zajlik.¹²

¹² Granasztói 2004: 7–10.

Az eddigieket elméleti keretbe kell helyezni, amihez, mint utaltunk rá, a város-történeti szakirodalom nem kínál megoldást.¹⁵ Ellenben a társadalomtudományokban bekövetkezett úgynevezett kulturális fordulat (*cultural turn*) felvetései nyomán a térértelmezési problémák új megvilágításba kerülhetnek. Azok az adatok ugyanis, amelyek például a nagyszombati, egyébként a térbeliséggel semmilyen módon sem foglalkozó hagyományos gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítéseket támasztották alá, másfajta értelmezéseket is lehetővé tesznek.¹⁶

A hagyományos felfogást bírálva az imént azt állítottuk, hogy nemcsak az ember választja a helyét, hanem a hely is választja az emberét. A különbséget az állítás kifejezi ugyan, de kevés az elméleti megfontoláshoz. A társadalmi térhasználat újfajta értelmezéséhez azokból az impulzusokból kell kiindulni, amelyek a kulturális fordulathoz kapcsolódva, sőt azt előidézve a filozófia, valamint a földrajz felől érkeztek a közelmúltban, és amelyek az úgynevezett *spatial turn* létrejöttében is szerepet játszottak.¹⁷

A térszemlélet, a térfogalom új felfogásáról az 1980-as évek közepe óta van szó a társadalom- és kultúratudományokban. A térbeli fordulat élén elsősorban angol és amerikai városföldrajzosok, humánföldrajzosok állnak: David Harvey, Derek Gregory, Steve Pile, Doreen Massey, Edward Soja és mások.¹⁸ A politikai változások, a kétpólusú világrend megszűnése, a határok megnyitása, a globális tendenciák megnövekedett jelentősége, a tér sűrűsödése (a sebesség fogalmának gyökeres átalakulása), a helynélküliség problémája a territorialitással szemben új, kritikai gondolkodást helyezett előtérbe. Ez azt kérdezi többek között, hogy mit jelent a tér társadalmi megalkotása, a kulturális tevékenységek helyhez kötése, a tér változtathatóságát magában foglaló társadalmi gyakorlat.

Az új, posztmodern geográfia hívei egy nem-territoriális kötődésű térmegértést helyeznek előtérbe, ami szerintük egyebek között csökkenti a kulturális antropológia vezető szerepét a társadalomtudományokban.¹⁹ Henri Lefebvre „a tér teremtéséről” szóló könyve van annak a gondolatnak a háttérben, amely szerint a társadalmi igazságosság mindig összefüggésben van a tér szerveződésével. Lefebvre és követői a hétköznapi élet jelenségeinek térbeliségét kutatva elméleteiket arra építik, hogy a természetes, abszolút tér jóval bonyolultabb térbeliségekké alakul, mert a tér társadalmi alkotás vagy legalábbis bonyolult társadalmi konstrukció.²⁰

Lefebvre a fizikai, a mentális és a társadalmi tér közötti egység elméletének megalkotására tett kísérletet abból kiindulva, hogy a táj, a vidék, a város terének

¹⁵ A várostörténet térszemléletéről, Pirenne, Weber és a chicagói iskola felvetéseiről: Granasztói 2009: 217–220.

¹⁶ A nagyszombati adójegyzékekből hagyományos felfogásban kielemezett adatok felhasználásának legjobb példáit Stefan Kazimir alapos tanulmányaiban találhatjuk, amelyek 1961 és 1980 között keletkeztek. A város történetére vonatkozó bibliográfiára: Granasztói 2004: 135.

¹⁷ A társadalmi tér-probléma új felfogásának alakulásáról az angolszász világban: Crang–Thrift (eds.) 2000. A *spatial turn* német értelmezéséről: Bachmann-Medick 2008.

¹⁸ Kitchin–Hubbard–Valentine (eds.) 2004.

¹⁹ Soja 1989; Soja–Hooper 1993.

²⁰ Lefebvre 1974 (angolul: Lefebvre 1991).

leírásai önmagukban még nem jelenthetik a tér ismeretét. Nagy hatása valószínűleg azzal magyarázható, hogy kifejtette, miért különbözik a jelenkor „társadalmi tér-termelése” minden eddigi történeti korszakétól. Az imént már jellemzett nagyszombati társadalmi térhasználat problematikáját keretbe foglaló elméleti megfontolásokhoz azonban alig kínál megoldást.

Más a helyzet a térbeli fordulat másik nagy hatású előfutárával, Michel Foucault-val. Foucault Lefebvre-nél fogékonyabb a történetiségre, különösen a város történetisége iránt.²¹ Egy Richelieu által 1631-ben alapított és a nagy bíboros nevét viselő város keletkezésével kapcsolatban rámutat, hogy annak létrehozásakor a római táborvárosok mintáját követték. Richelieu város alakját is egy építészeti modul, a négyszög határozta meg, amelyet az utcák kereszt alakban további négyszögekre osztanak (2. ábra). Foucault-nak feltűnik, hogy szükség esetén akár a négyszögek újabb négyszögekre bontásával lehet eljutni a szabályos alakú háztelkekig, amelyek az egyes háztömböket alkotják. Ez a rácsos felosztás Foucault úgynevezett panoptikus szemléletének központi problémája. Jegyezzük meg máris, a jelenlegi ismeretek szerint valójában Hippodamosz alkalmazta először azt az alapelvet, hogy a városi alaprajzot négyzetrácsos formában kell kialakítani.²² Alább majd még ki kell térni rá: nem véletlen az, hogy Foucault a római táborváros mintáját vette figyelembe.

Richelieunek, azon a helyen, ahol kiépült, nem volt említésre méltó előzménye. Ha volt is, a város tervének megrajzolásakor azt teljesen figyelmen kívül hagyták. A forma téglalap, amely észak–déli irányban 700 méter hosszú és 500 méter széles. A forma, a tájolás és a méret is Nagyszombatra emlékeztet, miközben a különbség igen jelentős. Richelieunek nincs központi főtere, az északi végén lévő nagyobb teret a Királyról, a hasonló nagyságú délit a Kardinálisról nevezték el, a mértani középpont egyszerű keresztződés, itt szeli át az úgynevezett Kereszt utca a hossz tengelyt alkotó Nagy utcát.²³

Foucault azt emeli ki, hogy formáját Richelieu az alapító bíboros akaratának köszönheti. Ennek megfelelően az eredeti alaprajz szimmetriáján belül tudatosan alakított diszimmetriák vannak. Például a főútvonal mellett egyes utcák nagyobb téglalapokat határolnak, mások kisebbeket és a méretbeli különbségek, a város egyik végétől a másikig haladva, fokozatosak. Egyéb eltérések között említendő például, hogy a nagyobb négyszögekben főként lakóépületek találhatóak, a kisebbekben inkább kereskedelmi és iparos tevékenységek tömörültek. Itt van ma is az a Piac tér, amelyet eredetileg a bíborosról neveztek el. Itt volt kezdettől a fedett árucsarnok, az egyházi központ és a templom. A terület „architektúrálása” – ez

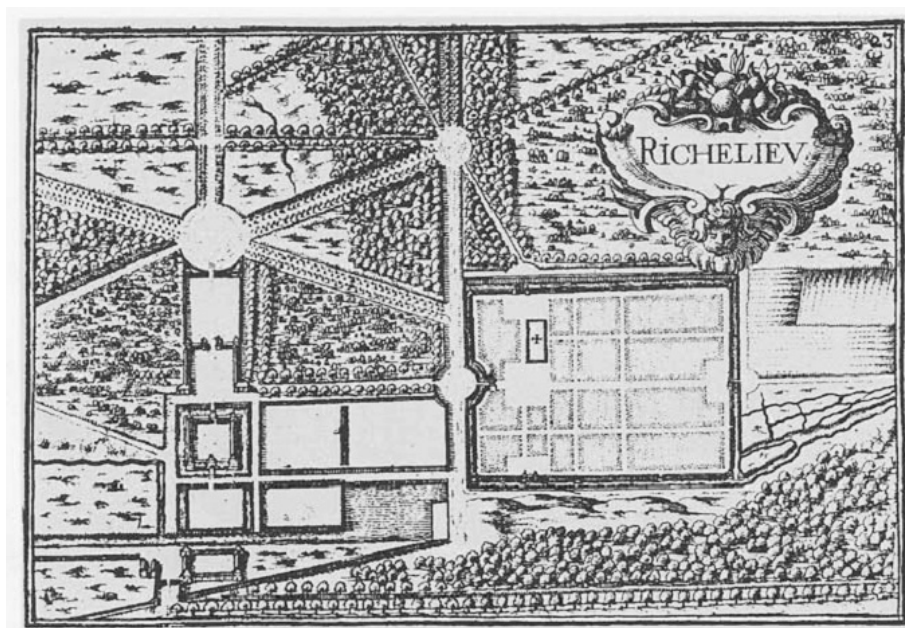
²¹ A továbbiakhoz Michel Foucault munkáit használom: Foucault 1975 (magyarul: Foucault 1990), különösen pedig Foucault 2004: 3–31.

²² E négyszögletes alaprajz egyforma méretű lakóterületeket biztosított háztelkenként és megvalósította a városi funkciók (középületek, kikötő, lakóterületek stb.) megtervezett térbeli elosztását is. Hippodamosz építészeti megoldásának legjobban ismert példája Milétoszé az i. e. 5. századból. Zádor–Genthon (szerk.) 1966: I. 389.

²³ Lavedan–Hugueney–Henrat 1981: 89; Terrien–Dien 2009: 133.

2.a. ábra

Richelieu város és kastélya egy 1634. évi metszeten (Terrien 2009: 23.)

2.b. ábra

Richelieu város (Indre-et-Loire, Franciaország) légi fényképe (Terrien 2009: 6.)

Foucault kifejezése és értelmezése – azt jelenti, hogy a város területén a fegyelmezés hozza létre az épületek rendjét. A rácszat cellái jól megfelelnek a várost alapító hatalom igényének, sőt egyenesen azt képezik le. A hatalom igénye modern társadalomfelfogást tükröz, egyének feletti, minden személyre kirótt felügyeletet, ellenőrzést és büntetést jelent, így szándékozik biztosítani a normák érvényesülését az egyén modern társadalmi lénynek alakítása céljából.²⁴

Foucault felhívja a figyelmet a területhasználat és a társadalmi különbségek összefüggésére. A lakóhelyek városnegyedében, az északi, felső vég felé, ahol az utcák által határolt téglalapok nagyobbak, kétféle házat ismer fel. A nagyobb méretűek a Fő utcára vagy az azzal párhuzamos utcákra néznek és emeletesek, az ezekre merőleges utcák házai ellenben kisebbek és csak egyszintesek. A társadalmi státust, vagyoni helyzetet kifejező különbségeket Foucault szerint ez az egyszerű rendszer a fegyelmezés térbeli sokszorozódása által hozza létre. Ami azt jelenti – folytatja a gondolatot Foucault –, hogy az alapításkor zárt és üres térséget létesítenek, amelyen belül mesterséges sokféleségeket alakítanak a terület hierarchizálásával. A cél a fegyelmezés, a fegyelmezés rendjének alapegysége pedig az épület.²⁵

A 18. századi modern koncepció szerint alakított várost tengelyek, széles utcák szelik át, amelyek négy feladatot látnak el: a higiénia, az átszellőztetés feladatát, a belső forgalom zavartalanságát, a külső forgalmi tengelyekkel való harmonikus összeköttetést, végül a felügyelet és ellenőrzés funkcióját. Richelieunek egyébként – miként a más, ebben a korban alapított városoknak általában – nem volt már védőfala, míg a korábban megépült városfalak, még ha nem is rombolták le őket, idejétmúlttá váltak.²⁶ Tehát, hangsúlyozza többek között Foucault, a fegyelmezés kiépíti a teret, méghozzá úgy, hogy az alkotó elemek hierarchikusan és a funkcionalitás jegyében rendeződjenek el. Ismét rá kell mutatni arra, hogy Richelieu városának alapítása ebben az elméletben a modernség, a modern központosított hatalom kezdeteinek fontos példája. Egy birodalmi akarat lenyomata. Foucault emiatt tekinti előzményének a római táborvárost. Tudatos a választás és tudatos az is, hogy elhanyagolja az antik görög példákat.

Foucault elvitathatatlan érdeme, hogy elemezte a terület és az annak hierarchizálása közötti kapcsolatot. A Hippodamosz-féle rácsos városalaprészre is érvényes azonban, hogy az alapító akarat kihat és elzár egy területet a térből, amelyet azután egységes elvek, így geometriai szabályszerűségek szerint „architekturalizál”, sőt hierarchizál (3. ábra). Ilyen esetben az alapító nem egy nagy kiterjedésű terület felett uralkodó központi hatalom, hanem olyan, amely nagyjából a városra és környékére terjed ki. Az így jellemezhető antik görög és a középkori európai városok közötti hasonlóságra és különbségre Max Weber mutatott rá. A hasonlóság az, hogy a városlakók községbe szerveződtek. Ez a községi szerveződés olyan térszerkezettel jellemezhető, amelyet a helyben érvényes, saját jogrendszer érvényesítésével mesterségesen alakítottak ki. A területi szerveződésbe a teljes jogú polgár

²⁴ Foucault 1975; Rácz–Takács (szerk.) 2006.

²⁵ Foucault 2004: 19.

²⁶ Foucault 2004: 21–22.

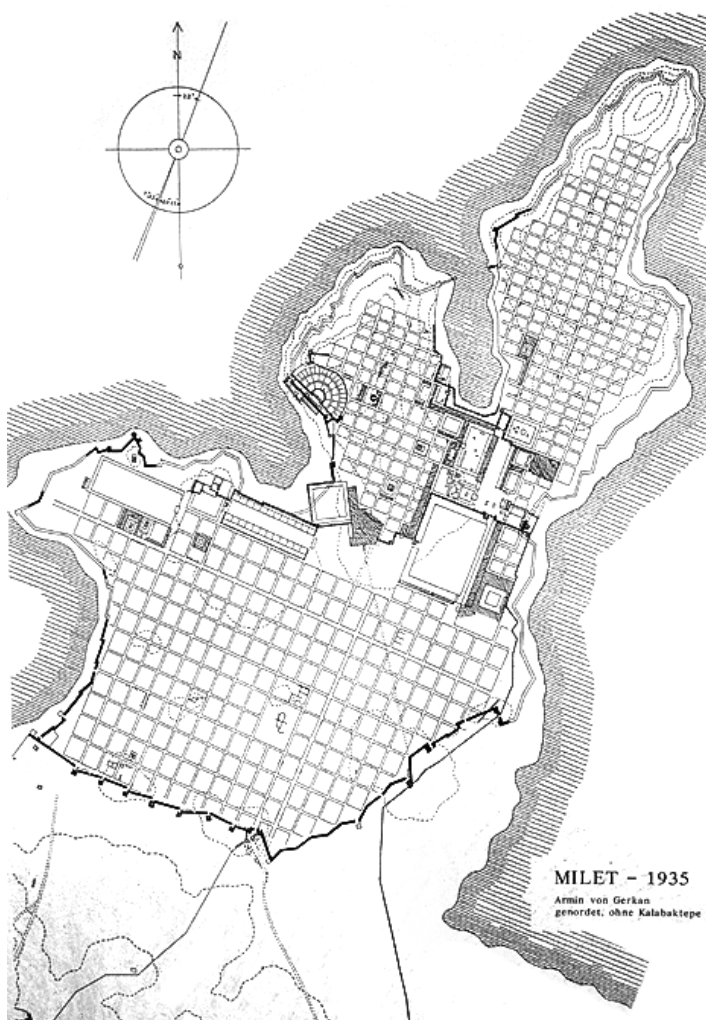
tartozott és társaival, akikkel jogtársak voltak, együtt alkották a polgárok közösségét. Háznépével együtt az ókorban és a középkorban a polgár volt ennek az alkotó egysége. Az alapvető elvi különbség a két formáció között az, hogy az antik városokban a polgárnak legitim, hagyományos szervezetbe kellett tartoznia: nemzetséghez, védszövetséghez, politikai törzsszövetséghez, amelyek mind rituális, kultikus alapokon nyugodtak, azaz a község nemzetségek, törzsek és más hasonló formációk szerint tagolódott. Az európai, középkori városokban a polgár ellenben

3. ábra

Milétosz hippodamoszi alaprajza

(Weber, Bertold F.: *Ausgrabungen in Milet*. 2002.

<http://www.ruhr-uni-bochum.de/milet/in/stadtplan.htm>, utolsó letöltés: 2014. október 18.)

egyéenként csatlakozott a közösséghez, a polgár a község által lett a közösség része, megfordítva pedig a község csak a polgárok közössége által létezhetett.

A területhasználat társadalmi meghatározottsága Weber számára nem volt annyira érdekes, mint Foucault számára. Mégis az, hogy a középkori polgár közösséghez való tartozása alapfeltételének tekintette a háztelek tulajdonlását a kiváltságokkal védett városi közösség területén, döntő volt az európai premodern városképződés értelmezésekor. Ugyanolyan jelentős, mint a másik tétele, miszerint az európai városok egyedi sajátossága, hogy bizonyos különleges feudális jogokat kiváltságok formájában elbitoroltak területük feudális urától.²⁷

Saját nagyszombati problémafelvetésünk, amely a társadalmi területhasználat gyakorlatára vonatkozik, a Max Weber által kifejtett elméleti megoldásból kell, hogy kiinduljon. Webert azonban, az imént láttuk, a térhasználat társadalmi gyakorlatainak finomabb értelmezése nem foglalkoztatta. Michel Foucaultnak a modern város térhasználatát jellemző elemzése nem cáfolják a weberi, ideáltipikus városmodellt, hanem hozzásegítenek a modell mélyebb megértéséhez annak ellenére, hogy nem a középkori és a kora újkori, hanem a következő korszakra vonatkoznak.²⁸

Mindemellett a *spatial turn* egyik fő teoretikusának megközelítési módját óvatosan kell használni, amikor a nagyszombati forrásokból kiolvasható területhasználat gyakorlatát próbáljuk meg elméleti keretekbe illeszteni. Foucault filozófiai célú történeti elemzésének középpontjában a hatalom struktúrái állnak. Elemzése olyan eljárásokra, eszköztárakra irányul, amelyek a részletek megszervezése által képesek emberek sokaságát „fegyelmező” társadalommá (*société disciplinaire*) változtatni.²⁹ Foucault azért játszik különleges szerepet a térbeli fordulat mint újfajta szemlélet létrejöttében, mert a társadalom által elfoglalt tér használata és a fegyelmező hatalom által alkalmazott eljárások, eszköztárak között szoros kapcsolatot mutat ki. Elméletének meghatározó gondolata, hogy a szervező, megkülönböztető, osztályozó eljárások a fegyelmezés devianciáit figyelik és kezelik, afféle operátorokként szervezik és osztják újra a teret. Más szóval a felvilágosodás nagy reformjaihoz köthető fegyelmező és felügyelő technikák szabályozott és normalizált területet hoztak létre, a cellákból álló rácsos beosztást, amelyben a modern ember él. Ez a gondolat, amely lényegében a Foucault-féle panoptikus szemlélet magja, nagy hatású volt és napjainkra sem szorult háttérbe.³⁰

A téglalap alakú, fallal védett és egységes szabályrendszer alapján, több szakaszban kialakult, rácsos elrendezést eredményező nagyszombati telekrendszer

²⁷ Weber 1970: 248–249.

²⁸ Nem tartozik ide, de érdemes megjegyezni, hogy Foucault modellje megoldást kínál arra, amire Weber nem vállalkozott. Megérteti a különbséget a kettő között, egyben rávilágít arra, hogyan lehet elképzelni a két modell kapcsolatát vagy párhuzamos együttélését. Weber vállalkozásának különlegességéről: Bruhns 2000, 2001. Hynnerk Bruhns Max Weber életművébe illesztve megindokolja, miért nem ad választ a középkori európai városról alkotott koncepciója az átmenet problémájára.

²⁹ Foucault 1975.

³⁰ Foucault inspirálója ebben a vonatkozásban Bentham volt: Semple 1993.

egy alapító akarat, a középkori polgári községi szervezet műve. A királytól elnyert kiváltságok, autonómia birtokában létrejött és évszázadokig fennmaradt városi közösségi területhasználat a hatalmi viszonyok fényében érthető meg függetlenül attól, hogy a fegyelmzés és büntetés Foucault-féle értelmezéseit mennyire lehet alkalmazni egy másik korszak közegében. A telekrend, a gazdasági és a hatalmi, vallási központok elhelyezkedése, a jellegzetes területhasználat európai analógiái nem megkérdőjelezik, hanem kiterjesztik, más történeti környezetben is mérlegelendővé teszik ezeket az értelmezéseket. A korábbi történeti környezetben elvégzett elemzés, adaptációs kísérlet azonban nem a filozófiai mondanivaló vagy éppenséggel vita alátámasztását szolgálja, hanem a történeti hátterek elmélyítését.

Nagyszombat alapításának körülményeit viszonylag jól ismerjük, ide értve a telekrend keletkezését is.³¹ A mozgalmas kezdetek után a fallal védett város területén bekövetkezett változások is nyomon követhetők, különös tekintettel a barokk győzelmére és az ezzel járó átalakulásra.³² A városi nyilvánosság terében végbemenő átalakulás hatalmi válság és átrendeződés nyomait őrzi. Mégsem lehet az adójegyzékekből feltáruló világot egyedül a hatalmi összefüggések, különösen a fegyelmzés és büntetés konfliktusaihoz illesztve megérteni.

A területhasználat panoptikus meghatározottságára vonatkozó állítást tehát fenntartással lehetne csak kezelni. Miként már eddig is nyilvánvalóvá tettük, az újkori és későbbi körülmények között levonható történeti tanulságokat nem lehet minden további nélkül alkalmazni a középkori és kora újkori városi viszonyokra. Ráadásul kritikai megjegyzést kell tenni magukkal a Foucault által levont következtetésekkel kapcsolatban is.

Az egyik megjegyzés Foucault módszerére vonatkozik. Erre azért kell kitérni, mert városunk négyzetrácsos alaprajzának megértése foglalkoztat bennünket. Foucault módszerének sajátossága, hogy a hatalom technológiáinak elkülönítésekor válogatást végez a 18–19. századi társadalmi tevékenységek szövetének egészében. Tézisei megfogalmazásakor a jelenben kerülnek elkülönítésre azok az eljárások, amelyeket a *Fegyelmzés és büntetés szerzője* optikaiaknak és panoptikaiaknak nevez.³³ A hatalom modern technológiáját ebből a szempontból a *Panopticon* jeleníti meg. A Panopticon, Jeremy Bentham nyomán, építészeti és optikai alkotás egyszerre.³⁴ Akik ennek celláiban élnek, azoknak lételeme lesz a hatalom folyamatos, felügyelő jelenléte. A rácsos alaprajzú épület lakói mindig tudatában vannak annak, hogy a hatalom láthatja őket, mert a láthatóság biztosítja a hatalom automatikus működését. Ugyanez érvényes egy ilyen elv alapján kialakított városra is. Foucault szemléletében a négyzetrácsos alaprajz egy hatalom diagramja, amely ideális formájában jelenik meg.

³¹ Granasztói 2004: 52–55.

³² A változást a nyilvánosság terében lezajló heves változások érzékeltették: Granasztói 2004: 45–114.

³³ Foucault 1975: 223.

³⁴ Foucault 2004: 21–22.

A terület társadalmi kijelölése, elkülönítése és birtokba vétele a 13. századi Nagyszombatban, a plébániatemplom, a vásártér, az erődítés és a szabályos, téglalap alakú, hasonló méretű és rácsos elrendezésű polgártelkek rendje szintén egy hatalom diagramjának tekintendő. Az imént már utaltunk Max Weber értelmezésére ezzel összefüggésben. A kiváltságok védelme alatt kibontakozó polgári közösség területhasználata a középkori európai községi szerveződések egyedülálló sajátosságaival magyarázható. Ennek könyvtárnyi méretű irodalma ismert és a magyarországi városok szakirodalma is bőségesen foglalkozott vele. A városterület társadalmi használatáról levonható tanulságokkal kapcsolatban azonban Foucault új felvetéseinek mérlegelése éppen az imént kifejtettek alapján megkerülhetetlen.

„Egy társadalom működéseit nem lehet domináns szerepet betöltő eljárásokra korlátozni” – írja Michel De Certeau Foucault térértelmezésével kapcsolatban.³⁵ Ez igen fontos megjegyzés, amely persze nem magát az elméletet kritizálja. A nagyszombati adójegyzékekből kibontakozó társadalmi területhasználat elemzése nem állhat meg a Max Weber-féle városkonceptió és az ennek finomítására, átfogalmazására serkentő Michel Foucault-féle hatalomfelfogás adaptálásánál. Csábító ugyan a gondolat, hogy egy középkori és kora újkori városi-polgári közösségi szerveződés folyamataiban párhuzamokat keressünk a fegyelmező társadalom hatalmi technikáival. A területhasználatot előállító eljárásokkal szemben mindig felvetődhet az, hogy ellentmondás kell legyen a kollektív, közösségi területhasználat szabályszerűsége és a terület egyéni, újbóli birtokbavétele között. Leszűkítve ezt az állítást a Foucault-féle modern fegyelmező teret előállító technikákra: kell, hogy létezzenek olyan társadalmi eljárások, amelyek a fegyelmező technikák ellen hatnak vagy azok kikerülésére valók.

Amikor az adót kivetők bizottsága bejárta Nagyszombat házait, a község rendelete szerint járt el, azaz a hatalom képviselőjében felügyelőként és ellenőrként jelent meg mindenütt. A bizottság tagjai instrukciókat kaptak az adó megállapításához, amit el is végeztek minden háznál. Az adójegyzék tehát a hagyományos útirány által leírt és megkonstruált területet állítja elénk egy jól érthető cél megvalósítása érdekében. A jegyzékben szereplő adózók a hatalmi aktus tárgyai, célpontjai, vagyonuk, keresetük után kell fizetniük. Egyúttal azonban alanyok is. Önállóságuk abban nyilvánul meg, hogy a hétköznapi életben igen változatos tevékenységeket folytatnak, hiszen termelők, fogyasztók, illetve emellett a kultúra és a szokások, a vallás, a család, a lakás vagy éppen az öltözködés változatosága is szerepet játszik a hétköznapi térhasználat gyakorlatában. Mindez együtt befolyásolja, hogy az alanyok miért és hogyan cselekednek. A hatalom technikái azonban a tettek gazdagságához és sokrétűségéhez képest csak igen kevés elemet képesek megragadni.

Városunkban az adójegyzék a hatalom eszközeként meghatározza azt, hogy mennyi adóra lehet számítani az összeírtaktól, másrészt viszont a helyszínről,

³⁵ De Certeau 1990: 79.

a város területének meghatározott helyéről, egy-egy alany tetteinek sokrétűségéről is tudósít. Persze mindössze csak néhány elemet képes jellemezni, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a felsoroltak közül egyesek közvetve – olykor még úgy sem – befolyásolják az adófizetést.³⁶ Túlzás lenne azt állítani, hogy minden begyűjtött és a jegyzékben rögzített információ a középkori városi polgári hatalom rendfenntartó, fegyelmező tevékenységét szolgálta volna. Készítőik jóvoltából azonban a jegyzékek nemcsak a hatalom instrumentumai voltak, hanem alkalmanként a területhasználat egyedi, egyszeri gyakorlataiból is felviláglantanak valamit. Hibrid, premodern források tehát az adójegyzékek, mert készítőik a szabályozottság modern formáit és bonyolult, elidegenítő előírásait még nem ismerték, szokásokhoz ragaszkodtak és a lehetőségekhez képest tapasztalaton alapuló tudósítást készítettek a látottakról. Ebben áll archaizmusuk és ösztönösségük, más szóval eredetiségük.

Az adójegyzékek minden régi városban gondosan őrzött dokumentumok voltak. A hagyományos várostörténet számára ezek gazdasági iratok, amelyek a modern nyilvántartások kezdetleges előképei. Archaizmusaik, ösztönösnek nevezhető tulajdonságaik miatt azonban indokolt a bennük található információk felhasználása előtt eredetiségük természetéről is képet alkotni.

Forrásaink hagyományos útvonalat követve írják le a várost, mintegy kijelölve benne egy teret. Maga a városterület geometrikus, amit – mint láttuk – a terület birtokosává váló alapító közösség alkotott. A terület kisajátításának és megszervezésének egyik különleges szempontja az, hogy a közösséget alkotó polgárok háztelkének mérete és méretaránya kifejezze a tulajdonos egyenjogúságát a többi tulajdonossal. Ez a telekosztásnak az a normája és normatív szintje, amely a természetből kihasított területet városi területté alakítja. Az adó kivetésével foglalkozó városi küldöttek útvonala ehhez viszonyítva lényegében sajátos játék, hiszen a rácsos alaprajzú, hosszú múltra visszatekintő városterületen zajlik ugyan, ám semmiképpen sem eredeztethető belőle. Az útvonal másként is haladhatna, avagy más kezdete és végpontja is lehetne. Az utca a város tervezői által geometriai eszközökkel meghatározott, kijelölt hely. Amikor a jegyzék készítői útjuk során ezt házról házra végigjárják, a műveletükkel antropológiai teret alakítanak ki. A polgár város területe adja saját létezésük terét, ami egyidejűleg az is jelenti, hogy a létezésük, az adót kivető bizottság létezése csak ebben a térben lehetséges.

A városlakók hétköznapi gyakorlatában a hely és a tér ellentéte mindennapos. Például egy végrendeletben a továbbörökítendő ingatlanok, elosztandó tárgyak jelenlegi helye (egy dűlő, egy utca, egy szoba) döntő, de ugyanígy döntő szerepe van annak a térnek is, amelyben a végrendelezés műveletei zajlanak:

³⁶ Megjegyzik, hogy özvegy asszony-e az adófizető, rokoni kapcsolatra is utalnak vagy származási helyre, a foglalkozás megjelölése sem függ mindig össze a tényleges tevékenységekkel stb. Narratív elemnek tekinthető az is, hogy egyes jegyzékek feltüntetik, egész, fél vagy negyed házban lakott-e a tulajdonos. Egyes háziurakat a státussal járó megszólítással illetnek, amikor *dominus*-nak nevezik őket, függetlenül attól, hogy az évtizedek múltával a kifejezés jelentése lényegesen módosult stb.

hová és kihez kerülnek a szóbanforgó tárgyak, hol vannak az adósok, akiktől be kell hajtani a tartozást vagy ellenkezőleg, akik felé törleszteni kell az adósságot. Hasonló a helyzet az adójegyzékek esetében is, hiszen maga a ház, a benne található termények a maguk tárgyi mivoltában helyhez köthetőek, hiszen ott és csakis ott vannak. A házban lakóknak mint alanyoknak a jegyzékekben feltüntetett, sőt adóztatott tevékenységei inkább műveletek: a kereskedés, az iparos tevékenység, a társadalmi státusz, az özvegyesség, az önmagában is bonyolult *ibidem*-állapot máshol is végezhető, másutt is érvényes, nem csak a házban. A kereskedés akár a város határán kívül is folytatható, *ibidem* (lakó) valaki akkor is, ha éppen nem a házban tartózkodik. Amikor az adókvetők jóvoltából kerül elénk egy ház, a helyszínen rögzített és ott zajló elbeszéléssel találkozunk. Ez ugyanabból az archaizmusból következik, amelyről fentebb már volt szó.

Általában az elbeszélésekben végbemegy valami, ami a helyeket haladéktalanul terekké, a tereket helyekké alakítja át.³⁷ Az adójegyzéknek valóban az a feladata, hogy például egy szőlőkapásnak a térben, alkalmanként más-más helyen zajló tevékenységét, amellyel pénzt keres, helyhez kösse, ahhoz a házhoz, amelyben a szállása van. Ugyanez érvényes a szakácsokra, a szállítmányozókra, a lakók közelebről nem meghatározható, de mégis adóztatott tevékenységére és más hasonlókra. Minden esetben az elbeszélés teszi lehetővé, hogy a tevékenységük, a művelet tere helyé változzon, ugyanolyan legyen, mint a ház, a magtárban őrzött búza, a pincében álló, csöbrökben mért bor. Hiszen az adót csak ilyen módon lehet rájuk kiróni.

Az elbeszélés ebben az esetben természetesen nem művészi, nevelési, politikai vagy hasonló szándékokat követ. Módszer, amely a megismerést és az adminisztratív cselekvést szolgálja egy olyan korszakban, amely a szerzett információk feldolgozásának, modern adatelemzési eljárásainak az igényét nem ismerte, így annak a technikáit sem használta. Ennek a narrációnak, azaz ennek az archaikus hivatali adatgyűjtő és politikai döntéshozó technikának a szimbolikus és antropológiai nyelvezete a cselekvésen alapul: házról házra, utcáról utcára kell haladni, lényege a térben zajló mozgás. Így lesz útleírás, amelynek az állomásai az egyes házak.

Az a tény, hogy éppen azt az útvonalat követik, amit – De Certeau kifejezését használva –, sajátos retorikáról árulkodik.³⁸ Az adószedők nem pillanatnyi ötlet alapján indultak útjukra, hagyományosan mindig ugyanazt követték. Egy 1561-ből származó statutum előírta, hogy az adott negyed előljárója a szenátus egy tagjával és egy írnokkal rendszeresen keresse fel a házakat, ahol ellenőrzi a lakosok számát, a gabonakészleteket és a tűzvédelmi szabályok betartását. Az adójegyzékek elkészítése nyilvánvalóan hasonlóan történt.³⁹ Korábban már részletesebben foglalkoztunk vele, térképét már ott is bemutattuk.⁴⁰

³⁷ De Certeau 1990: 174.

³⁸ De Certeau 1990: 152.

³⁹ Granasztói 2004: 61–63.

⁴⁰ Granasztói 2004: 62–63.

Az út, amely a fallal védett város területén belül maradt, a Főtér déli sarkától indult lefelé és ugyanoda, a tér keleti sarkához érkezett vissza (4. ábra). Közben a község számára fontos helyeket, középületeket érintett, amelyek mellett úgy ment el, hogy nem keletkezett törés az útvonal követésében. Példa erre a ferences és a domonkos kolostor, azaz a későbbi egyetemi épület, továbbá a Szent Miklós-templom helyzete az egymást követő házak rendjében. Az adószedők, bár nem mentek be és nem is említették őket, mellettük elhaladva egyszerűen tovább folytatták az útjukat. Útvonaluk körkörös volt, vagyis a hosszanti, észak–déli irányú utcákban haladtak, egy-egy kör mindig az utca két oldalát írta le, ezután kezdődött a bejárás új köre a következő utcában. Szabályszerű még az is, hogy a körök az egyes negyedekben maradtak és csak a negyed bejárása után léptek át a következőbe.

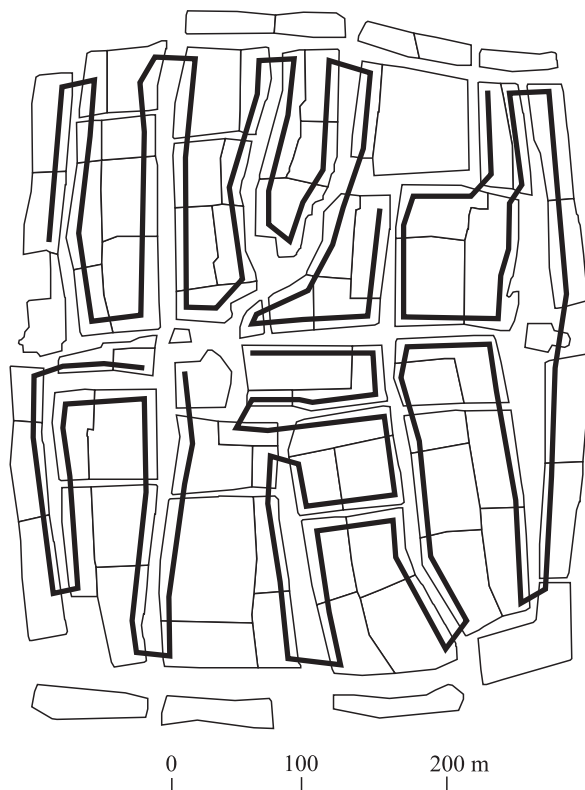
A körmenetnek valóban lehetett határozott retorikai üzenete. Küldője, megfogalmazója a polgárok községe. Arról a helyről, a piactérről indult, amely a város kezdetétől megvolt és kiváltságainak köszönhetően a kereskedelmi aktivitás legfőbb színtere volt. Oda is érkezett vissza. A polgárság számára ez központi helynek számított, amelyet tehát az adókvetítő bizottság menete a község fókuszpontjaként állít elénk. Ennek közvetlen közelében állt a Városháza (1544), rajta épült a tér északkeleti sarkában a torony, amelyet később tűztoronynak neveztek (1574). Ezek jelenléte növelte a tér jelképes jelentőségét az itt lakók és a látogatók szemében.⁴¹ Az egyházi intézmények említett beilleszkedése a bejárásba azt jelezte, hogy azok részét képezték a leírandó közösségnek, jóllehet immunitásként nem tartoztak az adófizetők közé. Ezt támasztja alá az is, hogy a bejárás rend egyetlen következtetlenségét éppen ott találjuk, méghozzá a város délkeleti részén, ahol az 1539-ben elűzött zsidók laktak. A zsidó közösségek tagjai sehol sem adóztak egyénileg, egy tömbben éltek és közösen fizettek adót, amelynek összegét kialakították a várossal. Az útvonal tehát nyilván azért került meg ezt az utcát, mert a bizottság nem lépett be az itt lakók épületeibe.⁴²

A bejárás retorikája tehát a hatalom birtokosának, valódi gyakorlójának, a polgári közösségnek a jelenlétét és annak nembeli lényegét hangsúlyozta. A szénátus az egész községet, a fertálmester pedig azt a városrészt jelenítette meg, amelyhez a meglátogatott ház tartozott. A retorika és az egyes házakra lebontott üzenet lényege, hogy a közösséghez tartozás kettős köteleket jelent, amelynek térbeli kifejeződése, alapegysége a ház. A háztulajdon a polgárközséget meghatározó, alkotó elem, mert ez az előfeltétele a közösséghez tartozásnak. A tulajdon elsősorban társadalmi minőséget jelent, csak másodsorban gazdasági tényező a közösség számára. Fentebb már hangsúlyoztuk a kettőséget: a ház egyszerre kifejezője a polgár személyiségének és méltóságának, amely a közösséghez való tartozásból ered, miközben formáló, alkotó része magának a közösségnek.

⁴¹ Granasztói 2004: 59.

⁴² Granasztói 2004: 63. Ma ezt az utcát *Veselának* hívják.

Az adószedő bizottság bejárési rendje Nagyszombatban (Granasztói 2004: 61.)

Az adózás Nagyszombatban olyan közteherviselés volt, ami ezt a meghatározó erejű és csak a középkori, kora újkori városban megvalósuló kettős kapcsolatot jelenítette meg. Az adóterhet ebben az összefüggésben vetették ki helyhez kötötten, azaz házanként. A városterület közbiztonságának legalsóbb szintű megvalósítója szintén így, azaz házanként jelent meg. A ház a polgári közösségben a jog- és hatalomgyakorlás legalsó szintje, amely a polgári közösség által megkonstruált és használt terület egyik beazonosított helye. Itt kísérik figyelemmel többek között a lakók fluktuációját és a tűzvédelmi előírások betartását, amelyek életbevágóan fontosak. Ennél nagyobb hely a város negyede, a négy negyed a terület középszintű szerveződésének egysége.

Az adó tehát egyszerre ok és indok, amely a polgári közösség létezésének sajátos narrációját és retorikáját konkrét és tömör módon, az adószedők körmenetének folyamataként fogalmazza meg. A falak oltalmában élő társadalom ezen a módon képes érzékelni az általa kisajátított területet, amely a közösség létezésének az alapja. Ezért állítható, hogy az adójegyzékek olyan területet jelenítenek

meg, amelyet a társadalom hasított ki, tett láthatóvá az általa elfoglalt térben, mondhatni egyedülálló módon.

Ebben az összefüggésben kell kitérni még az útvonal, itinerárium, körmenet, illetve a térkép különbségére és összefüggésére. Méghozzá egyetlen szempontból: miként elemezhetőek a társadalmi térhasználat gyakorlatai a kiválasztott, premodern város társadalomtörténetének megértése céljából.

A nagyszombati adószedők műve mint elbeszélés azt a legrégebbi és mind a mai napig használt, hétköznapi eljárást alkalmazza, amely a cselekmény előrehaladását a tér egy-egy pontjához köti. Akár egy zarándokútról, személyes történet mozzanatairól, a határ bejárásáról vagy egy regény, novella folyamatáról van szó, az ember valahol a térben tesz valamit és lát is valamit egyszerre, a kétfajta cselekvés összehangolása pedig a tér egy pontjához kapcsolódik. Az elbeszélés így a szó eredeti és átvitt értelmében is egy séta története, amely felidézi az útközben érintett helyeket. Ezek a helyek vagy az elbeszélésből következnek vagy hitelesítik azt.

A városi adminisztráció még nem volt birtokában azoknak az eljárásoknak, amelyeket tegnapi és mai utódai az adóbevételek optimalizálása érdekében alkalmaznak. A nagyszombati fiscus is törekedett persze az adójegyzékből kinyerhető információk hasznosítására, az egyes lapok alján summázta az adóösszegeket, elvégezte a negyedenkénti összesítéseket, azaz megpróbálta leírni a helyzetet. A probléma tudományos módszerességen alapuló megközelítését azonban még nem ismerhette, eljárásai a hétköznapi gondolkodáson alapultak még akkor is, amikor olyan megoldásokat alkalmazott, amelyek később a leendő tudományos gondolkodást is foglalkoztathatták.⁴³

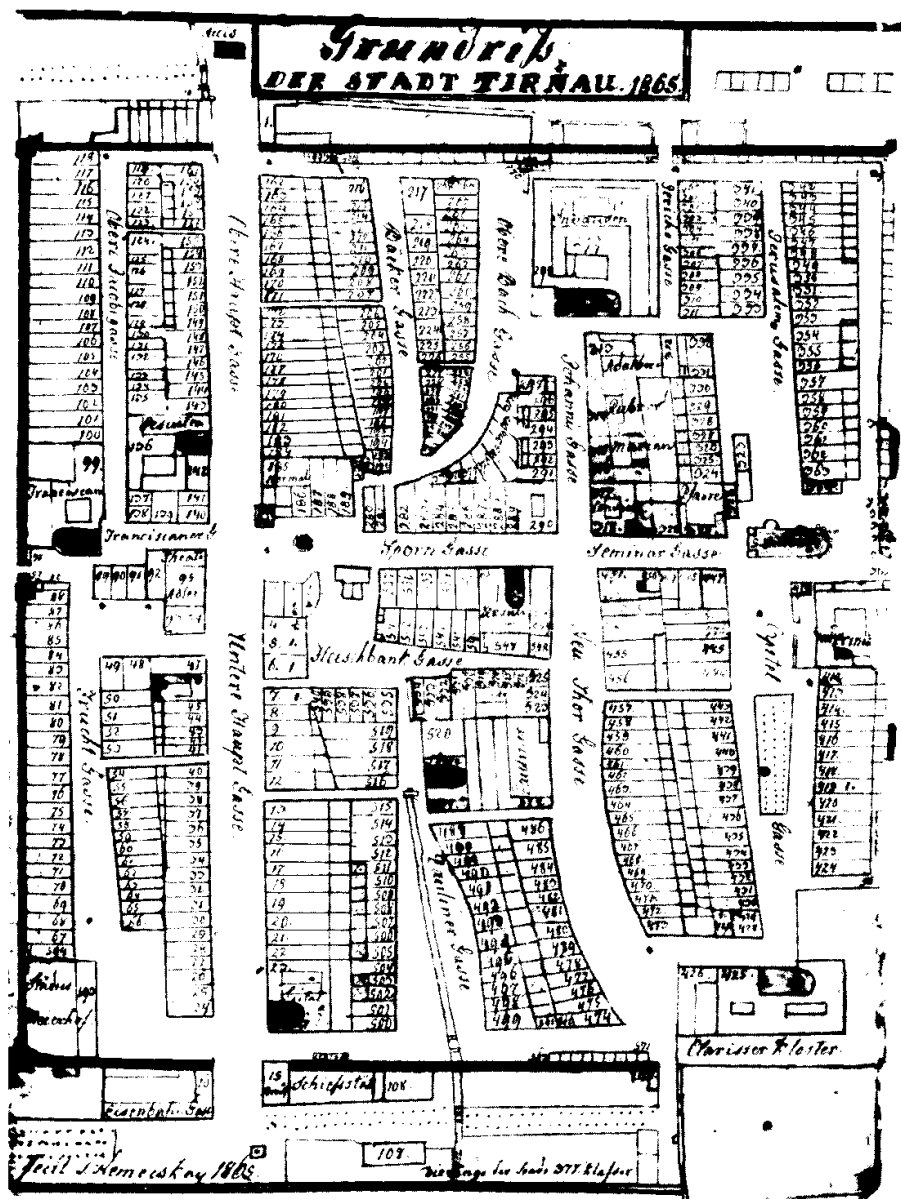
Ez a gondolkodásmód nem használt térképet, a viszonyítási pontok a szomszédságok, az egyik szomszéd előbb, a másik később következnek vagy szemben van azzal a hellyel, amelyet meg kell határozni. Így állítható róla, hogy módszere az elbeszélés.

A térkép keletkezésének és előzményeinek története nem része fejtegetésünknek. Arra azonban rá kell mutatni, hogy a térkép többféle helyet gyűjt egybe, olyanokat, amelyek valamilyen hagyomány részei, valamint olyanokat, amelyek megfigyeléseket tükröznek. Az itinerárium, az elbeszélés nem játszik benne szerepet. Itt minden együtt van. Elemei táblázatban foglalnak helyet, amely a területre vonatkozó ismereteket összesíti. Nagyszombatban ilyenek a beazonosított helyek földrajzi koordinátái, valamint a hozzájuk kapcsolódó statisztikai és más adatok. Ezek a megjeleníthető, sőt gyakran ábrázolható adatok a tudomány eszközeivel

⁴³ Gráfelméleti feladványnak lehet tekinteni azt, amit az adójegyzékek készítői megoldottak: úgy lehessen bejárni Nagyszombat területét, hogy minden polgár házának egyszeri érintésével a kiindulópont és a végpont egymás mellett legyen. Érdemes ebből a szempontból megjegyezni, hogy sokan Euler feladványához kötik a gráfelmélet születését. Márpedig ez nem is áll nagyon távol attól, amit adószedőink végeztek el számtalan európai esethez hasonlóan. Eulert 1736-ban a következő foglalkoztatta: „Úgy hallottam, hogy a probléma közismert: a poroszországi Königsbergben van egy Kneiphof nevű sziget, amelyet a Pregel folyó két ága fog közre. A két ágat hét híd keresztezi. A kérdés az, hogy a sétáló képes-e útja során úgy haladni, hogy csak egyszer halad át egy hídon.” Az elméletileg igazolt válasz az volt, hogy ez lehetetlen. Harary 1994: 1–2.

5. ábra

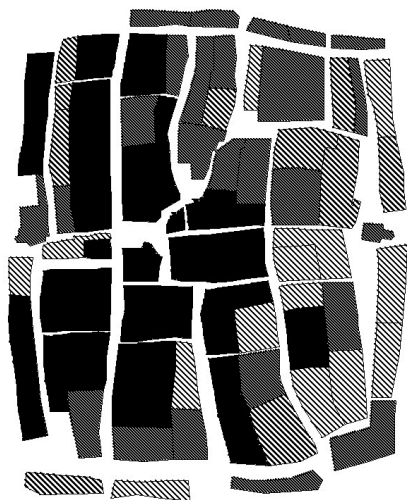
Nemecskay István kanonok kataszteri térképe Nagyszombatról 1865-ből
(Bott'anková 1981: 264.)

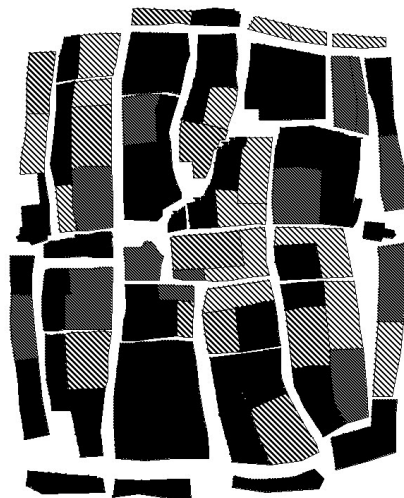
6. ábra

*Többváltozós statisztikai és térképes elemzés példája.
Nagyszombat területe a korrespondencia elemzések tükrében*

Nagyszombat 1579-ben
a második tengely szerint

Nagyszombat 1612-ben
a második tengely szerint

teszik olvashatóvá mindazt, amit a jegyzékek tartalmaznak. A város első ismert, 1865-ből származó, úgynevezett kataszteri térképe, Nemeckay István kanonok alkotása ilyen tudományos mű. Ezen egyébként a házak számozása a régi-régi bejárás rendet követi (5. ábra). Ám éppen emiatt az adójegyzék narratívája és retorikája nem állítható helyre például az úgynevezett automatikus kartográfia eszközeivel, amelyek a térkép és a statisztika kombinációját jelentik (6. ábra).

A hagyományos, 19–20. századi várostörténet egy pozitívista felfogás jegyében a várost előbb jogi, majd gazdasági lényegében szándékozott megérteni. Innen adódott vonzalma a feltárt jelenségek formalizálása iránt, valamint az is, hogy a jogi, statisztikai eszközökkel nyert ismereteket objektívoknak tekintette. Az előbbieken nem az volt a feladat, hogy ezt a felfogást cáfoljuk, minthogy a fordulat már az 1980-as, 1990-es években megtörtént. A tanulmány arra tett kísérletet, hogy érzékeltesse a térkép által megjelenített területhasználat történetiségét, annak különlegességét, a középkori és kora újkori városi, polgári közösségi szemléletmódba való beágyazottságát. Végső összegzésben tehát a nagyszombati adójegyzékek és a hozzájuk hasonló módon készült források térképre transzponált elemzését ellentmondásként lehet csak felfogni. A területnek az a leképezése, amit mai eszközeink segítségével állítunk elő, nem volt felfogható a források készítői számára. Amit viszont ők láttak saját területükről a bejárások eredményeként, azt a tudomány mai eszközei nem képesek visszaadni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arnade, Peter J. – Howell, Martha C. – Simons, Walter 2002: Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe. *The Journal of Interdisciplinary History* (32.) 4. 515–548.
- Á. Varga László (főszerk.) 2009: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv. IV. kötet. Térhasználat, térszemlélet*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Bachmann-Medick, Doris 2008: *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rowolth, Reinbek bei Hamburg.
- Bot'anková, Maria 1981: Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához. *Történelmi Szemle* (24.) 2. 262–267.
- Bruhns, Hynnerk 2000: Webers „Stadt” und die Stadtsoziologie. In: Bruhns, Hynnerk – Nile, Wilfried (eds.): *Max Weber und die Stadt im Kulturvergleich*. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 140.) Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 39–62.
- Bruhns, Hynnerk 2001: *La ville bourgeoise et l'émergence du capitalisme moderne: Max Weber: Die Stadt (1913/14–1921)*. Belin, Paris.
- Crang, Mike – Thrift, Nigel (eds.) 2000: *Thinking Space*. Routledge, London–New York.
- De Certeau, Michel 1990: *L'Invention du quotidien. 1. Arts de faire*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 1975: *Surveiller et punir*. Gallimard, Paris.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel 2004: *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France (1977–1978)*. Gallimard, Paris.
- Granasztói György 2003: Nagyszombat, 1579–1711. A város területe mint elbeszélés. *Korall* (4.) 11–12. 75–103.
- Granasztói György 2004: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Granasztói György 2008: A háznép Nagyszombatban (1579–1711). Család és háznép az átmenet előtti Európa városaiban. *Korall* (9.) 32. 5–31.
- Granasztói György 2009: Az átmenet előtti magyarországi városok térhasználatának modellje. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők*. Atelier, Budapest, 215–237.
- Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudáliskori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 2.) Korall, Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* (18.) 7. 4–12.
- Harary, Frank 1994: *Graph Theory*. Addison-Wesley, Reading MA.
- Kitchin, Rob – Hubbard, Phil – Valentine, Gill (eds.) 2004: *Key Thinkers on Space and Place*. Sage, London.
- Lavedan, Pierre – Huguene, Jeanne – Henrat, Philippe 1981: *L'Urbanisme à l'époque moderne. XVI–XVIII. siècles*. Droz, Genf.
- Lefebvre, Henri 1974: *La production de l'espace*. Anthropos, Paris.
- Lefebvre, Henri 1991: *The Production of Space*. (Transl. by Donald Nicholson-Smith.) Blackwell Publishing, Oxford.
- Merlin, Pierre (ed.) 1988: *Morphologie urbaine et parcellaire*. Presses Universitaires Vincennes, Paris.

- Mols, Roger SJ 1954–1956: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*. Vol. 1–3. Univ. Cath. de Louvain, Louvain.
- Rácz József – Takács Ádám (kiad.) 2006: *Drogpolitika, hatalomgyakorlás és társadalmi közeg. Elemzések Foucault-i perspektívából*. L'Harmattan, Budapest.
- Semple, Janet 1993: *Bentham's Prison. A Study of Panopticon Penitentiary*. Clarendon Press, Oxford.
- Soja, Edward W. 1989: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso Press, London–New York.
- Soja, Edward W. – Hooper, Barbara 1993: The Spaces that Differences Makes: Some Notes on the Geographical Margins of the New Cultural Politics. In: Keith, Michael – Pile, Steve (eds.): *Place and the Politics of Identity*. Routledge, London, 183–205.
- Tanase, Michel 1988: Le rôle des structures parcellaires préexistantes dans la réalisation des villes nouvelles de la Transylvanie médiévale. In: Merlin, Pierre (dir.): *Morphologie urbaine et parcellaire*. Presses Universitaires Vincennes, Paris.
- Terrien, Marie-Pierre – Dien, Philippe 2009: *Le château de Richelieu*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes.
- Weber, Max 1970: A nem legitim uralom. A városok tipológiája. In: Weber, Max: *Állam, Politika, Tudomány*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 214–368.
- Zádor Anna – Genthon István (szerk.) 1966: *Művészeti Lexikon*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.